УДК 883К.015

# МАЛА ПРОЗА ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Стадніченко О.О., к.філол.н., доцент

*Запорізький державний університет*

Екзистенціалізм як художній напрям, який мав великий вплив на розвиток літератури і мистецтва, знайшов своє втілення в літературі різних народів світу. Він виникає на початку XX століття як результат кризи класичного філософствування, яке виявлялося насамперед в усвідомленні неможливості застосування традиційних підходів і світоглядних орієнтацій для розв'язання нових питань, які закономірно виникали на певному етапі розвитку суспільства. Екзистенціалізм набув широкого виявлення у Франції напередодні й у роки Другої світової війни, а також після неї. Найбільш яскраво цей напрям репрезентований творами письменників-філософів Ґ.Марселя, Ж.-П.Сартра, С. де Бовуар, А.Камю, в американській літературі – Н.Мейлера, Дж. Болдуїна, в англійській – А.Мердока, В.Голдінга, в японській – Кобо Абе. Джерелами екзистенціалізму можна вважати філософські праці німецьких письменників Е.-С. К'єркеґора, М.Хайдеґґера, К. Ясперса та французьких письменників-філософів Ж.-П. Сартра й А.Камю. На думку дослідників[1,18], складниками екзистенціалізму є в першу чергу раціоналістичне розуміння К'єркеґором істини як висвітлення прихованих таємниць кожного окремого буття, яке в літературі може мати лірико-сповідальну форму, передаватися через щоденник і т.д. Основний зміст філософії К'єркеґора становить суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення категорії існування і визначення його в таких основних формах, як страх смерті, розпач, момент вирішення, жертва та ін. Другим складником, напевно, була феноменологія Е.Гуссерля, яка віддавала перевагу інтелектуальному "схопленню" речей в їхній цілісній свіжості й відкидала джерела старої культури. Логічні форми та їхні зв'язки Гуссерль проголосив первинним "ідеальним буттям", яке, на його думку можна осягнути лише логічною інтуїцією. Критерій істини – особисті переживання суб'єкта.

Екзистенціалізм, або – екзистанс – це "своєрідний погляд на культуру і життя, на безпосереднє переживання людиною свого індивідуального буття, а в індивідуальному бутті явищ ідеальних" [1,19].

Характерними рисами екзистенціалізму вважають зосередженість на власне особистості, яка вилучена з будь-яких систем інтегрування – релігійних, метафізичних, соціальних, політичних і залишеній "на самоті" з життям. Особистість, її існування і є, з погляду філософії екзистенціалізму, реальністю, основною і відправною точкою осмислення буття. Але життя вважається немислимим поза соціумом та зв'язками з іншими людьми. Екзистенціалістам характерне нетрадиційне тлумачення світу: світ - це хаос, абсурд, що його людський розум прагне подолати, тобто внести в нього лад, логіку, сенс.

На думку авторів "Літературознавчого словника-довідника"[2,225], екзистенціалізм є внутрішньо неоднорідною системою, його основою є ідеї феноменолога Е.Гуссерля і екзистенціаліста М.Хайдеґґера, який вбачав єдиним джерелом художнього твору самого митця. Письменник у своєму творі виражає тільки себе, а не об'єктивну реальність. Дійсність, створена в його уяві стоїть над часом та суспільством, бо розкриває таємницю буття взагалі. Мистецтво не можна аналізувати, інтерпретувати, його потрібно тільки пережити, бо це – символ. Варто відзначити, що екзистенціалізм в художніх творах відбиває настрої інтелігенції, розчарованої соціальними етичними теоріями. Письменники прагнуть збагнути справжні причини трагічної невлаштованості людського життя, висуваючи на перше місце категорії абсурду буття, страху, відчаю, самотності, страждання, смерті. Для них трагічне начало – ірраціональне, всеохопне ставлення людини до життя, універсальний спосіб буття людини в суспільстві, бо світ абсурдний, ніщо, а існування, екзистенція людини – це "буття для смерті" як єдиної мети та підсумку існування.

Екзистенціалізм як літературна течія в Україні не набув широкого розповсюдження. Однією з причин цього вважається політична ситуація міжвоєнного десятиліття. Хоча в той час можливості контактів з Європою були обмежені, але вже тоді прогресивно настроєні українські письменники заявляли про орієнтацію літератури на Європу. Екзистенціалізм в українському красному письменстві вперше виявляється у 20-і роки, зокрема у творчості В.Підмогильного (повість "Остап Шаптала") (1921), зб. новел "Проблема хліба" (1927), пізніше у прозі І.Багряного, Т.Осьмачки, В.Барки, Вал.Шевчука, в поезії представників нью-йоркської групи, в ліриці В.Стуса.

Останнім часом з'явилися деякі дослідження, які розкривають проблеми екзистенціалізму в українській літературі. Екзистенціальні мотиви у творах В.Підмогильного розглядали М.Тарнавський, Л.Коломієць, С.Павличко, В.Колп, Л.Пізнюк, Р.Мовчан та ін.

Центральними проблемами, які піднімає В.Підмогильний ще з оповідань і до таких творів, як роман "Місто", "Невеличка драма" та незакінчений твір "Повість без назви" є ті, які визначають складовими комплексу екзистенціальних проблем: "нудота", яку відчуває людина при зіткненні зі світом, ірраціоналізм навколишнього світу, абсурдність, страх перед майбутнім, самота, відчуженість, пошук сенсу буття, непотрібність.

Уважне прочитання творів В.Підмогильного дає можливість зазначити, що він ішов шляхом к'єркеґорівської стадіальності, а не керувався інтуїтивним почуттям. С.К'єркеґор визначав три стадії вихідного руху людини від предметного буття до екзистенціального – єдиного і неповторного, лише їй приналежного ("справжнього існування"): естетичну, етичну та релігійну. У творах В.Підмогильного спостерігаємо експериментальну спробу показати персонаж у тій стадії існування, коли вони зрікаються реального земного буття і перебувають у пошуках Бога, і одним з кроків наближення до нього вважають фізичну смерть. Аналіз творів В.Підмогильного з точки зору екзистенціалізму дозволяє зробити висновок і про національну специфіку екзистенційного світобачення митця. А Валерій Шевчук, досліджуючи творчість В.Підмогильного, відзначав, що в його доробку "відчуваються сліди студій творів Г.Сковороди" [4,72]. Хоча, як вважають дослідники [4], Г.Сковорода і в філософських, і в релігійних трактатах був дуже близький до постулатів західноєвропейського екзистенціалізму, а до того ж ідеї українського філософа пішли в життя хронологічно раніше.

Уже в ранній прозі В.Підмогильний демонструє нові підходи до зображення дійсності та художньої інтерпретації досягнень у галузі філософії, психоаналізу і т.д. Він, як непересічний митець, уміє бачити ті явища життя, які є визначальними в людському існуванні. Часто темою зображення є звичайні сільські будні, на фоні яких розглядалися великі проблеми "маленької" людини. Тогочасна критика нарікала на велику авторську увагу до буденного, "малопомітного" життя маленької людини, вплив теорії Фройда і європейської інтелігентності, але не могла не відзначити "хорошу літературну школу" письменника, його майстерність створювати живі, конкретні психологічно переконливі образи людей.

Дослідниця Р.Мовчан відзначає, що "Підмогильний бачить пореволюційну дійсність в усій її складності та багатоголоссі, інтуїтивно відчуваючи наближення катаклізмів, які в недалекому майбутньому можуть обернутися непередбачуваними наслідками насамперед у сфері духовній. При цьому ніяких прогнозів він не дає, а просто об'єктивно, часом з "протокольною художністю" описує реальне життя реальних людей" [5,54]. Свідченням цього є і тематика малої прози письменника, в якій він піднімає складні, незвичні для української прози 20-х рр. XX ст. екзистенціальні питання. Це , зокрема, простежується у таких творах, як "Важке питання", "Пророк", "Ваня", "На селі", "Старець", "Остап Шаптала" та ін. Оповідання "Син", "Собака", "Проблема хліба" присвячені художньому осмисленню і зображенню страшних картин голоду 1921 року. Вони стають тільки художнім тлом для глибокого, різнобічного висвітлення домінантної проблеми існування в людині двох взаємопов'язаних начал: людського і тваринного. Аналізуючи поведінку людини в конкретно взятих екстремальних умовах, В.Підмогильний намагається дати відповідь на питання: що переможе: дух чи плоть?

Проблема голоду 1921 р. у порівнянні з голодомором 30-х років не була замовчана ні в літературі, ні в історії. Варто лише згадати поезію П.Тичини "Загупало в двері прикладом…" (1921), оповідання К.Поліщука "Ліпший світ" та "Непрошені гості" (1922), оповідання С.Васильченка "Голод" (1925) та ін. В.Підмогильний досліджує цю проблему з точки зору сприйняття конкретним індивідуумом. Вперше це він спробував зробити в оповіданні "Собака", створивши образ студента Тимергея. Він постає перед читачем як деградований, здеморалізований тип, який стає таким під впливом голоду. Саме ці "гнітючі" обставини змушують Тимергея покинути свої великі мрії про осягнення мудрості світу, про вивчення філософії Канта, Декарта і т.д. і перейти до гіркої прози буття, до постійних міркувань про хліб і борщ. "Мислив здебільшого про те, як погано недоїдати й почувати, що з шлунка немов кишки витягають. Це надто боляче. І сумно до безнадійності… Спершу чудним здавалось, що йому раніше потрібен шмат хліба, а потім думка. Кант і борщ. Ніцше й ковбаса"[6,116].

У роздумах про їжу нещасний студент приходить до жахливих висновків, які В.Підмогильний надзвичайно прозоро висвітлює у творі. В одній із своїх промов перед уявлюваними присутніми (це, до речі, вже теж порушення психіки) Тимергей проголошує, що "рація життя в тому, щоб їсти. Ми жили, не помічаючи їжі, ми, що віддавали обідові п'ять хвилин часу, - забули, що ми тварини. Ми душу досліджували, ми в мозку копирсались. Та ось приходить голод і опиняється у шлунку, як знак запитання. І ми без вагання даємо відповідь. Раптом бачимо, що ми ссавці, забуваємо про наш могутній мозок та лише дивуємося, що так довго не вбачали найважливішого" [6,116]. В.Підмогильний простежує, як з цілком нормальної людини Тимергей перетворюється на дегенерата з ницими тваринними інстинктами, поведінка якого поступово шокує ближніх, а він того навіть не відчуває, бо готовий чинити речі негідні звання "людини", оскільки вже переступив ту межу, коли дух перемагав плоть. На те, що він

перетворився на тварину, студенту вказує інший герой оповідання "Собака" – Кнайбенко, за погром, який в пошуках їжі вчинив Тимергей у нього в помешканні. Але йому вже байдуже. "Тимергей сміявся всім тілом. Кілька разів стиснув руку Кнайбенкові й казав, що пожартував" [6,120]. Тимергей відчував свою безвихідь і страшенно ненавидів суспільство, яке так легко дозволяє людині опускатися до тваринного існування. І раптом незвичайний поворот: у нашого героя виникає геніальний, як йому здається, план одержати гроші. Це вимріяна винагорода за породистого рудого сетера, якого він вловив на вулиці і чекав оголошення в газеті від багатого господаря, якому шкода свого собаку. Він настільки був упевнений у виграшності своєї витівки, що навіть відніс усі свої речі в ломбард, щоб купити продукти для пса. Тимергей поринув у спогади. І йому здавалося, що він скоро зможе повернутися до попереднього життя. "Знову сідав тоді Тимергей і вже легко видобував думку з олівця; та ж винувата й переможена, вмить родила йому дочок і синів" [6,121].

В.Підмогильний залишає оповідання ніби незавершеним, віддаючи кінцівку на роздуми читача: чи пощастило Тимергею чи його старання були марними? Така кінцівка є характерною для творів екзистенціальної тематики, що спостерігається і в інших його оповіданнях, зокрема "Проблема хліба" і "Син".

В оповіданні "Проблема хліба" В.Підмогильний вже вдосконалює свого героя, те ж студента. Це вже не "філософ". А чистий практик, який не гребує ніякими, навіть найганебнішими методами задовольняти свої потреби. Це – пристосуванець, який діє дуже чітко з холодним розрахунком, орієнтуючись у різних умовах. Він – ніби вже один раз це життя прожив і тепер рухається по прокладеному шляху. Написане оповідання від першої особи у формі щоденника. В уста свого героя В.Підмогильний вкладає холоднокровну розповідь про свої пригоди, які включали і пограбування господарки квартири, і вбивство (хоч і не навмисне) сторожа баштану, зовсім невинного дідуся, в якого він забрав їжу і тільки добре наївшись, "побачив, що він чисто плаває в крові. Годі йому дихати – я таки добре стукнув його! Таким способом на землі відбулося ще одне загубство"[6,126]. А далі переходить до звичайнісіньких буденних речей, ніби нічого й не трапилося.

Невдовзі ніби волею випадку він зустрічається з пристаркуватою, товстою, негарною перекупкою і стає її альфонсом (те ж саме побачимо згодом у романі "Місто"), розуміючи, що за пиріжечки треба платити. Й тільки радів, що платить такими дешевими грішми. Студент потрапляє в рабську залежність від природних інстинктів, голоду й сексу. "Все було розв'язано: я житиму в неї ніби небіж. О, поки вона здорова, я не матиму про що турбуватися! Мені все буде – і їжа смачна, й одежа, й питво. Так казала вона, тиснувшись до мене" [6,129]. Герой оповідання "Проблема хліба" ніби задоволений таким своїм існуванням, хоча в той же час розуміє, що стає жертвою обставин. Ніби мимоволі В.Підмогильний наводить роздуми про контрасти в природі і житті, про те, що поряд співіснують радість і сум, життя і смерть. Ставши альфонсом, студент осмислює своє становище, порівнюючи себе з жінкою, яка здавна перебувала на утриманні, але ж "чи піднесла вона свою душу на височінь?" На погляд героя, жінка навпаки стала нещасною і не вигадала нічого кращого, ніж змагатись за рівноправність. І в той же час цей новоявлений альфонс сам осмислює своє існування, ніби співчуває сам собі: "Я почуваю себе, мов немовлятко в колисці, я ніби ссу великі груди існування. Мене колише життя, що я бачу, і його гармидер співає мені пісню. Я ніби стою на величезній горі, й біля ніг моїх – хмари й земля. А поруч – сонце, якому моляться, і я можу обняти його, як брата" [6,130]. Нарешті він усвідомлює всю ницість і ганебність свого становища, і те що він фактично перебуває на дні суспільства, і є "як холодна хризантема на угноєній землі…Так де-не-де на ланах життя повстаємо ми, самотні, пишно-холодні квітки, і вдивляючись у самих себе, як у безодню світла і тіні"[6,130].

Характерною рисою цього оповідання є часте використання автором контрасту, коли протиставляються складові комплексу екзистенціальних проблем: життя і смерть, світло і тінь, радість і сум, зима і літо, честь і безчестя, відчуженість і почуття ближнього. І все ж В.Підмогильний ніби дає надію читачеві на те, що його герой все ж усвідомлює свою непорядність і вселяє в нього здатність до самоаналізу, мовляв, незважаючи на зовнішнє благополуччя, він перегортає сторінки минулого, ніби хоче відсторонитись від того, що з ним сталося і "сум кладе мені на обличчя м'які пучки. Хай же напахчить він мене, хай омиюся в ньому з насолодою, як мандрівець в оазі серед пустелі! Бо то сум веде душу в безкраї"[6,131]|.

В оповіданні "Син" В.Підмогильний перейшов до більш реалістичної тематики і водночас спробував створити образ на рівні другої стадії екзистенціальності – обов'язку (за К'єркеґором), де б контрастно були протиставлення особисті пристрасті і моральна свідомість у ставленні до близьких. На тлі проблем голоду, які підштовхують людей до різних вчинків, навіть чисто інстинктивних, спрямованих на самозбереження, до самогубства, до канібалізму, виринає постать сільського хлопця Грицька Васюренка, який, перебуваючи навіть в екстремальних умовах, намагається діяти за правилами народної моралі. Грицько, не маючи можливості йти десь на заробітки, бо не міг кинути хвору матір, виносить з хати всі речі, щоб поміняти їх на хлібину для неньки, хоч сам в цей час уже досить слабий. Він звертається за допомогою до заможної сестри Марійки, але та відмовляє, ще й докоряє братові: "Матір Бог кличе, а ти її нагло на світі держиш… Не просить вона їсти, а ти її запихаєш… Дай їй спокійно померти…" [6,145]

В.Підмогильний намагається з'ясувати, як могли діти одної матері вирости такими різними, стати на різних полюсах народної моралі? Автор ніби шукає винуватого. Люди у відчаї вже зневірилися: "Як би був Бог, не так було б!" [6,141] Ці слова каже Степан Безрукий, батько п'яти приречених на голодну смерть дітей. Він краще від інших усвідомлює кризу, яка настала у людських стосунках, коли втрачаються елементарні норми прадавньої моралі, коли на задній план відходить віра в Бога, а, отже, головними стають ідеї нового часу (пореволюційного), які проголошуються новоявленими "боженятами". Той же Безрукий дає їм оцінку: "Пам'ятаєш, хлопче, приїздив торік агітатор. Кричав, що ми, мовляв, машиною оратимем, машиною дощу напустимо. А де він, сукин син, тепер із своєю машиною? Бога, кажуть, немає, а самі в боженята пнуться" [6,142]. В.Підмогильний осмислює тогочасну ситуацію на селі, і ніби в підтексті наштовхує читача на думку: а чи то не злочин проти свого народу чинять оті "боженята", замінивши гуманістичну мораль меркантильними розрахунками, внісши класовий розбрат не тільки в суспільство, а й в кожну сім'ю?

В оповіданні "Син" зустрічаємо багато життєвих подробиць, які супроводжують людину на межі життя і смерті. Саме село і люди змальовані більшою мірою сірими тонами. А в розмовах – тільки про смерть, яка для них вже стала такою буденною. "Скрізь про смерть… Мале й старе – смерть, смерть. Мов нічого на світі немає. А самі на місці сидять – ну й косить їх…" [6,148] У цих рядках знаходимо перегук з творами А.Камю. В.Підмогильний вражає читача описами страшних реалій 20-х років. Грицько, запаморочений від голоду, майже за раз з'їв останню паляницю, яку збирався розтягти, щоб годувати матір. "Падлюка я, - шепотів він, - падлюка, стерво. Матір пограбував" [6,148]. Він ненавидів себе, йому було соромно глянути на матір, але поступово, раз у раз повертаючи до цієї думки він говорить: "Як же я не примітив? Ех, сказано: голодне – безпам'ятне" [6,148]. Коло зборні Васюренко дізнався, що будуть давати їсти малим і хворим, і записав свою матір, в якій ще ледь-ледь жевріло життя. Але мати не діждалась їжі, так і померла, коли син стояв у черзі. А Грицько, трохи оговтавшись від смерті, згадав про їжу, яку приніс. Ним оволоділо якесь божевілля: "Він рвав хліб, стогнав, хекав і припадав до миски обличчям…" [6,152] І все ж він знав, що гине, що мусить померти у цій хаті. "А що якби змовчати, не казати, що мати померли? Він аж остовпів з цієї думки. Даватимуть їжу ніби для неї, а він їстиме сам. Тільки три-чотири дні – і він подужчає…" [6,153] Але ж як тримати мерця в хаті? Знову бере верх розрахунок: "То вже не мати. Матері немає. Врешті він наважився. Ввійшов у хату повним кроком, взяв мерця в обійми, виніс і кинув у завалений льох…"[6,153] Васюренко одержував їжу, постійно відганяючи думки про те, як він повів себе з матір'ю. По селу пішли чутки, що вона померла. Але ж ніхто не бачив, де Грицько матір поховав. А сестра Марійка, яка свого часу була більше, ніж байдужою, навіть пустила чутку, що Грицько з'їв матір. Це кульмінація. Село охоплене жахом. Виростають здогадки, як гриби: "Переказували, що хтось бачив, як Васюренко білував матір і вночі варив з неї юшку. Догадувались, що й малий Савчин син, що пропав, пішов теж Васюренкові на печеню"[6,155]. До голови сільради, який приходить розслідувати ситуацію, Васюренко виходить ніби мрець з домовини, жовтий, покручений, мов корч. Він змушений відкидати жахливі звинувачення в канібалізмі. А стара Кандзюбиха і тут встигає вказати, що це місце треба посвятити. В.Підмогильний в оповіданні "Син" створив надзвичайно відвертий і правдивий образ людини в екстремальних умовах, а також суспільства, яке перебуває на розпутті: старе втрачено, а нового не набуто. Винятково стисло, концентровано зобразив прозаїк буденність, звичайність людського життя, "буття для смерті", коли буття – це ніщо, а особистість, її почуття, емоції, взаємодії зі світом – це і є найголовніший предмет зображення митця.

Саме оповідання про голод засвідчили сильний потенціал інтелектуального мислення В.Підмогильного. У цих творах, як і в інших, письменник підтримує точку зору екзистенціалістів про те, що "буття – це ніщо", підтверджуючи це жахливими описами "животіння" людей, котрих голодне напівіснування вже більше зближувало з тваринами, вони повністю потрапляли під владу природних інстинктів. Плоть перемагала дух: криза духовного і людського взагалі. Людина стає самотньою, наодинці зі своїми проблемами, відчуженою.

В.Підмогильний, орієнтуючись на філософію екзистенціалізму та вчення Фройда, зробив вдалу спробу побачити життя і людину з внутрішнього боку, давши певну оцінку тогочасній політичній ситуації. Митець зображує психологію "маленької" людини, такої беззахисної, перетвореної в знаряддя, засіб чи функцію.

Переосмисливши здобутки екзистенціалізму як літературного напряму В.Підмогильному вдалося створити високохудожні зразки прози з екзистенціальної проблематики. Твори В.Підмогильного можна безсумнівно вважати першими паростками в розвитку українського екзистенціалізму як світоглядної естетичної системи в Україні ще на початку XX століття.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Краснова Л. Куди ведуть "путівці" ліричних героїв?// Українська мова й література в середніх школах-. 2000.-№3. -С.18-24.

2. Літературознавчий словник-довідник /За ред.Гром'яка Р., Коваліва Ю. та ін. -К.:Либідь,1997. -752 с.

3. Шевчук В. Полинова зоря Валер'яна Підмогильного//Українська мова і література в школі. -1991. №2.-С.72.

4. Мельник В. Суворий аналітик доби В.Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини XX ст.-К.: Либідь, 1994. -357 с.

5. Мовчан Р. Проза Валер'яна Підмогильного. Доля. Людина. Стиль. // Дивослово. -2000. -№1. -С.52-56.

6. Підмогильний В. Романи. Повість. Оповідання. - К.: Наукова думка, 1991.- 800 с.